

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 398=161.2:811

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/55\(2025\).5-35](https://doi.org/10.17721/um/55(2025).5-35)

Юрій МОСЕНКІС, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-9957-0585

e-mail: yu.mosenkis@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна

МЕТОДИКА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПЕРВІСНОГО ЗВУЧАННЯ “СЛОВА ПРО ІГОРІВ ПОХІД”

Незабутнім Учителям-“Слово”-знавцям
Василеві Німчуку, Станіславові Росовецькому,
Віталієві Складенку, Вірі Франчук.

Вступ. Визнання “Слова про похід Ігорів” несправним текстом, зіпсованим переспівуваннями (у перебігу усного виконання) та переписуваннями (включно зі свідомим редагуванням, зокрема вилученням язичницьких образів), мотивує до відтворення архаїчнішого тексту (прототексту) шляхом зняття пізніших нашарувань.

Методи. Використано розроблений на основі застосовуваних раніше (зокрема, О. Потебнею) окремих прийомів комплексний авторський метод, названий **лінгвістично-поетичною реконструкцією**. Це сполучення мовознавчого відтворення мови XII ст. з відновлюваними на основі суголось лексемами, звуковими та граматичними формами, сталими висловами (“поетичними формулами”).

Результати. Розглянуто досвід мовної реконструкції тексту “Слова” починаючи з М. Максимовича й О. Потебні. Спостережено, що послідовне відтворення лише повноголосних форм, а так само читання всіх єрів як голосних повного творення руйнує ритмічну структуру поетичного тексту. Це змушує припускати ритміко-стилістичну варіативність повноголосної / неповноголосної вимови відповідних звукосполук і складотворчої / нескладотворчої вимови єрів. Ритмічними вимогами зумовлені й окремі випадки реконструйованої “безвокалічної” вимови сполук на зразок припущувано односкладового брзы. Реконструйовано багато наголосів, відмінних від сучасної

української мови, але підтверджених давнішими текстами та суголоссями “Слова” (Игорь, полóвци, бóяре). Відповідно до вимог ритміки та теоретичних уявлень у багатьох лексемах відтворено відмінний від сучасної української мови кореневий наголос. Реконструйовано поетичні формули, базовані на суголоссях, із закономірною для фольклору варіативністю (въ древе́се – въ лѣсъ – подь небеса; въ небесе – въ лѣсъ – въ древе́се).

Висновки. В основу реконструкції покладений епічний 8-складник, відомий українському фольклору (наприклад, “Пісня про Довбуша”) та іншим фольклорним традиціям (індоєвропейським, фінно-угорським, грузинській тощо), західноєвропейському різномовному епосові епохи “Слова”. Реконструкція тексту “Слова” може базуватися на допущенні лексичних заміні і пропусків (що потребують виправлення на основі суголось із сусідніми словами), складової вимови ерів в окремих стилістично зумовлених випадках, праслов’янської вимови ерів у складі архаїчних поетичних формул, послідовного використання лише коротких (нечленних) форм прикметника.

Ключові слова: давньоукраїнська (кисворуська) мова, церковно-слов’янська мова, “Слово о полку Ігоревім”, поетичні формули.

Вступ

Ідеологія (методологія) текстової реконструкції – отримання **тексту більш організованого, ніж наявний**. В історії текстових реконструкцій відомі два яскраві приклади. По-перше, “фонетичний переклад” (транспозиція) фрагментів Гомера солійським діалектом, а інших місць іще давнішим мікенським (до 1200 р. до н. е.) діалектом дозволила отримати (реконструювати) суголосся, відсутні у відомих текстах поета. По-друге, переклад висловлювань Ісуса Христа із Євангелій арамейською мовою (рідною для Христа) так само дала звукові ефекти. Запропоновані нижче прийоми дозволяють і в тексті “Слова о полку Ігоревім” відновити численні приклади звукової гри.

Реконструкція тексту “Слова” – окремий напрям його дослідження. “<...> Як далеко можна йти в поправлюванні того всього і в яким напрямі йти, чого триматись – от складне питання, яке повстало перед дослідниками, почавши від перших коментарів «Слова»” [Грушевський, 1993, с. 163]. О. Потебня бачить у збереженому тексті “Слова” дуже несправну копію;

деформованим записом пісні уважали текст П. О. Куліш і П. Г. Житецький (детальніше: Грушевський 1993, с. 183, 185). “<...> Для мене нема сумніву, що текст його маємо в дуже хаотичному і фрагментарному стані” [Грушевський, 1993, с. 171].

Попри критику реконструкцій тексту “Слова”, що виходять за межі палеографії [Росовецький, 2021, с. 48–49, с. 341], С. Росовецький [Росовецький, 2021, с. 86] допускає існування “Пісні” як “гіпотетичного попередника – усного тексту, проспіваного перед князями”, який міг передувати відомому нині тексту. На наш погляд, можливі різні типи реконструкцій:

1) **палеографічна** (виправлення *въврѣжєся, въстона, вѣтроскоташа, въшумѣ; вступилъ дѣвою на вступила; съ нимъ молодая мѣсяца на съ нима; себѣ чти, а князю славѣ на славы; изъ дѣднеи славѣ на славы; птиць крылы приодѣ на птиць; у Римѣ на у Римѣ* – можливі свідчення близькості написання *ѣ* й *а*, *ѣ* й *ы*, *ѣ* і *ѣ*), приклад якої дав В. Перетц;

2) **лінгвістична** (зокрема, етимологічна, акцентологічна та ін. – відчитання “темних місць”, відновлення ерів, повноголосів тощо, як у реконструкціях О. Потебні, О. Партицького й ін.);

3) **художня** (поетично-формульна). Блискучий приклад останньої запропонував О. Потебня, виправивши *славы* на *слова* з опертям на *словоизвѣтие, извѣтие словес*, зокрема у Данила Заточника *совокупля... извѣтия словесѣ*, і отримавши поетичну формулу **свивая слова*. Іншу формульну реконструкцію зробив Федір Корш, додавши наприкінці тексту *почнемъ* і отримавши паралельні рядки: *Пѣвше пѣснь старымъ княземъ, // А по томъ молодымъ пѣти *почнемъ* (у нашій реконструкції: **Пѣвше / пѣсни / старымъ / кѣназемъ, // по томъ / пѣти / молодымъ / почнемъ* або радикальніше **Спрѣва / пѣвше / старымъ / кѣназемъ, // топрѣва / пѣти / молодымъ / почнемъ* – римування всіх слів із усіма).

Природно, що лінгвістична реконструкція радикальніша за палеографічну, а поетично-формульна – за лінгвістичну. Загальний підхід до художньої реконструкції можна бачити у словах М. Костомарова (з його “Лекцій з руської історії”, 1861) із

приводу відновлення “Повісті врем’яних літ”: “Відновити цю давню повість було би можливо до певної міри, але це була би справа скоріше **художня**, ніж учена; і відновлювачеві довелося би керуватися скоріше **художнім тактом**, ніж ученими доводами” (виділено нами).

Отже, “реставрація” тексту “Слова” потрібна через те, що нині ми маємо несправний, дефектний, зіпсований текст: є слова або сполуки слів, які не мають задовільної інтерпретації; є звукові та граматичні форми, що суперечать знанням про тогочасну мову, порушують її системність; незрозумілою залишається ритміка тексту, хоча його зміст і форми мовного вираження явно вказують на поезію. Цілі реконструкції – а) отримання організованішого, досконалішого, поетично вишуканішого тексту; б) отримання нової інформації – як мовної (специфіка тогочасної поетичної мови), так і позамовної (зокрема, історичної – наприклад, про автора “Слова”, Бояна та ін.). Для прикладу, порівняння прикінцевої слави князям у Катерининській копії (*Слава Игорю Святъславличь, буй туру Всеволоде, Владимиру Игоревичь*) й у першодруці (*Слава Игорю Святъславлича, буй туру Всеволодъ, Владимиру Игоревичу*) “Слова” показує, що відмінкові форми тут сильно зіпсовані, до того ж зруйнована віршована ритміка. Наша реконструкція (8-складник): **Слава Игорю Святъславличю, // буи туру Вьсеволоду, // Владимиру Игоричу!*

Методи

Основним методом пропонованого дослідження є спеціально розроблений автором метод комплексної лінгвістично-поетичної реконструкції, що поєднує мовознавче відтворення мовних особливостей відповідного історичного періоду (для “Слова” – кінця XII ст.) із відтворенням на основі суголось, ритмічних і римованих формул більш упорядкованого, вищою мірою організованого тексту.

Мета дослідження – шляхом різних типів реконструкції отримати більш справний текст “Слова”, ніж збережений донині.

Результати

Розглянемо деякі приклади лінгвістичної реконструкції тексту “Слова”.

Реконструкція Михайла Максимовича

Дослідник здійснив кількасот (!) виправлень тексту (“Піснь о полку Ігореві, складена в кінці XII віку”, Київ 1837), зокрема, відтворив *пѣлкѣ*, *пѣрвый* (давньоукраїнські форми замість церковнослов’янських), м’якість шиплячих (*бѣжѣть*), *тѣ* замість *тѣ* (*кличеть*, *идуть* замість *кличеть*, *идуть*), реконструював утрачені в слабких позиціях ери та *ы* після задньоязикових, відновив назву *Чернѣговѣ*. Оновлену версію реконструкції тексту дослідник запропонував у 1859 р. (збірник “Українець”), де, зокрема виправив *умомѣ* на *орломѣ* (на наш погляд, це все ще палеографічне виправлення: *орломѣ* – *оумомѣ*, де *ор* сприйнято як *оу*, а *ѣл* як *м*). Закладену Максимовичем основу **фонетичної реконструкції “Слова” на давньоукраїнській мовній основі** продовжили наступні дослідники, змінюючи лише деталі.

Реконструкція Олександра Потебні

О. Потебня зробив багато сотень (!) виправлень тексту (“Слово о полку Ігореві: текст і примітки”, 1878; 2-ге вид. з доповненнями, 1914). Зокрема, він відновив ери в усіх позиціях, виправив церковнослов’янські форми (на зразок *бѣрзѣя*) на давньоукраїнські (*бѣрзѣя*), не чіпаючи повноголосних і неповноголосних форм, позначив м’якість голосних після шиплячих (*начѣти*, *Сѣятославлѣчѣя*, *бѣжѣть*, *ищѣчи*, *Сѣроужѣю*, *обычѣя*), реконструював закінчення *-ть* дієслів у 3-й особі однини (*бѣшѣть*), кінцеве *ѣ* замість *ѣ* у формах на зразок *сѣгрѣмѣ*, *орѣлѣмѣ*, *шелѣмѣмѣ*, відновив *сѣвѣяя словѣса* (замість *сѣвѣяя славы*, яке зазвичай виправляють на *сѣвѣяя, славию*) – **початковий зразок поетичної реконструкції**. Відзначив, що в українських піснях снопи не *стѣлять*, як у “Слові”, а *кладуть* (Потебня, 1914, с. 125). Проблеми наголосів дослідник не торкався, хоча підкреслив, що українські народні форми

вказують на старовинний наголос *солóвию* (Потебня, 1914, с. 19). Нарешті, акцентував звучання єрів (не відтворюючи, утім, на їхньому місці голосних повного творення): “Авторові або й переписувачеві, що жив не пізніше XIV ст., кінцеве *ь* чулось як голосна, що становила склад...” (Потебня, 1914, с. 18).

Реконструкція Омеляна Партицького

У цій праці (“Слово о полку Ігоревім: Текст з перекладом”, Львів, 1884) запропоновано акцентовану реконструкцію й читання багатьох єрів як голосних повного творення (*Бóяно, орломе, соколово, Всеволодо, одино, свисто звѣрино, Диво, болован, волоци, долого*), серед яких варто виділити суголосся *Свят[о]славо – злато слово*, хоча єрів у слабких позиціях усередині слова він у переважній більшості випадків не відновлює. З-поміж наголосів відзначимо *Игóрь, Игóревъ* (але *Йгоря, Йгореви*), *Бóяню, Ярóславу, Мстѣ́славу, Тро́яню, Всево́лода, Всево́лоде, свѣ́тлѡе, вѣ́ликаго, вѣ́лите, Поло́вци, ѡ́рли, мо́сты мо́стити, Стри́божи, Да́ждебожа, ви́на, Всево́лод* (так, без кінцевого єра, двічі), *ме́чи, но́сады, полѣ́тъ, Рості́слава*.

Модель мови “Слова” О. Партицького така: “В «Слові о полку Ігоревім» подибуємо ще самогласні *р* і *л*, подибуємо самогласні *ѣ* і *ѡ*, подибуємо форми коротші старославянські і форми повноголосні рускі, подибуємо сліди довгих і коротких самогласних, подибуємо вимерлі теперь форми, як *aoristus, imperfectum, dualis*, подибуємо двояку одміну приложників”.

Реконструкція Федора Корша

Дослідник – лідер українознавства свого часу, автор віршів та наукових праць українською мовою про Україну, зокрема й фундаментального трактату про окремішність української мови (на основі якого він же змусив царський уряд у 1905 р. зняти заборону українського друкованого слова), очільник Шевченківських ювілейних комітетів, друг С. Петлюри, знавець і дослідник багатьох десятків мов. Ф. Корш усвідомлює, що в часи “Слова” кількість складів багатьох слів відрізнялася від сучасної за рахунок складової вимови *ѣ, ѡ, и* як відповідника сучасному *й*, відмінними могли бути й наголоси (“Слово о полку Ігоревім”,

1909). Уважає він за необхідне видалити з тексту церковнослов'янські “домішки” й перекласти його давньоруською народною мовою, навіть чистішою за мову літописів – зберігши лише одне місце, де вірш існує тільки в церковнослов'янській формі: *Съдрави кѣнзѣи и дружина*. Припущено, що “у віршовій мові, завжди консервативнішій, ніж прозова, давніх особливостей вимови дотримувалися довго після того, як зникли з ужитку, і ь та ъ при читанні або співанні віршів набували сили складових голосних на тій самій підставі, на якій у французьких віршах вважають повними склади з *e muet*”. Через те в реконструкції тексту “Слова” “ь і ъ повсюдно взяті до уваги при розміченні складів ритмічними знаками крім деяких випадків, де вони припадають перед голосними, якщо такий елізії не перешкоджає цезура”. Становить цінність відновлений дослідником паралельний член *пѣти *почнемъ* наприкінці тексту – зразок **поетичної** реконструкції. Загалом же реконструкція Ф. Корша (з єрами в усіх позиціях та м'якими шиплячими) близька до реконструкції О. Потебні – за винятком здійсненої Ф. Коршем заміни всіх (окрім відзначеної вище однієї) неповноголосних форм повноголосними. Однак здійснена дослідником реконструкція поетичної ритміки та наголошення тексту не виправдано складна.

Реконструкція Володимира Перетца

Дослідницька модель (“Слово о полку Ігоревім – пам'ятка феодальної України-Руси XII віку”, Київ, 1926) – палеографічна (зроблено спробу відтворити почерк рукопису зі здогадними скороченнями), до лінгвістичної реконструкції автор не вдається – за винятком наголосів, серед яких: *пó древу, пó землі, Ярóславу, М'стíславу, солóвію, кóмони, нá волю, нá землю (але на хвалу), пó суху, нá воду*. Будучи дослідником християнських текстів, автор не зробив належних висновків із факту існування тисяч (!) різночитань, зокрема й істотних лексичних і синтаксичних, у біблійних текстах – попри винятково ретельне копіювання їх як сакральних. Популярна у XX ст. модель “недоторканності” тексту “Слова” (на противагу “романтичним”, фольклорно орієнтованим реконструкціям XIX ст.) загальмувала розвиток словознавства.

Пізніші спроби фонетичних реконструкцій “Слова” не дали словознавству нічого принципово нового.

Лексика

Лексичні заміни. І переспівування усного тексту, і переписування тексту писемного призводять до численних лексичних замін, які руйнують первісні суголосся й ритміку. Механізм такої заміни видно з трансформації пісенного *засвіт (в)стали в похід* у гірше за змістом, але легше у вимові *засвистали в похід*.

Заміна лексем синонімами добре відома в літописах. Навіть сакральні тексти, копіювання яких мало бути бездоганим, містять численні лексичні варіанти. Так, у списках Мстиславового євангелія 1115–1117 рр. засвідчені численні синоніми, зокрема актуальні для “Слова”: *брани – рати, вьсь – градъ, година – часъ, животъ – жизнь, ножь – мечъ, родъ – племя, чадъ – сынъ, языкъ – страна, видѣти – узърѣти, въспѣти – възгласити, глаголати – реци – повѣдати* та ін.

Однак реконструкція дозволяє здійснити зворотні заміни й повернути таким чином більшу звукову організованість тексту. Наприклад: *а всядемъ, братіє, на свои бръзья комони, // да позримъ* [*поглядимъ] *синего Дону; сѣдлай, брате, свои бръзья комони, // а мои ти готови* [*подъковани]; *луци у нихъ напяржені, // тули* [*у нихъ] *отворени* [*отъврѣжени – ця церковнослов’янська форма дає кращу риму, ніж давньоукраїнська *отвърѣжени*]; *свѣтлый* [*еси] – *ты, Игорю!* // *Оба есѣвъ Святъславличя* [*Ольговичя]; *пути* [*дороги] *имъ вѣдоми, // яругы* *имъ знаєми; кричатъ тѣлѣгы полуноцы, рци лебеди роспущени* [*въсполошени]; *птиць крилы пріодѣ, а звѣри* [*пѣси] *кровъ полизаша; тугою* [*тѣскою] *взыдоша по Руской земли; Ти бо бес щитовъ съ засапожники* [*ножами] // *кликъмъ плѣкы побѣждають; а въ сѣдло кощієво* [*невольничѣ]... // *а веселіє пониче; а злата и с[ъ]ребра* // *ни мало того потрепати* [*сѣбрати] (сталий вислів, пор. у плачі за героєм “Слова” князем Давидом Ростиславичем під 1197 р. *злата и сребра не сбираєтъ*); *мечи цвѣлти* [*скепати], *а себѣ славы искати; Здрави князи и дружина, // побарая за христьяны – *Здрави князи и бѣаре, // за христьяны побѣрая.*

Зважаючи на билинне називання Дніпра Дунаєм (*и протекла Дунай-река ко городу ко Киеву*), з рядків Дѣвици поють на Дунаи – вьются голоси чрезь море до Кієва реконструюємо монорим:

**Дѣвы пѣють на Днѣпрѣ –
спѣвы ся вьють дньсь за море.
Въ Кыѣвѣ стольнѣ городѣ
Игорь гѣде(ть) Боричеву
къ Святѣ(и) Богородици...*

Здійснивши дві лексичні заміни, отримуємо цікаву магічну формулу з римуванням початків, середин та кінців рядка: *Уже снесеса хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врѣжеса дивь на землю – *снесеса хула на хвалу; // трѣснуся волость на волю; // врѣжеса Велесъ на землю.*

Заміна жемчюжну на *бисѣрну дає рими з *Вьсеслава (давно виправлене з Вьсеволода) та веселиє.

Заміна Тьмutorоканя на половчѣска (въ полѣ?) града дає панторим із кореневими наголосами:

**И рѣкоша кнѣзю бѣяре: // Дньсь умь полонило горе. // Се ѣста сокола брата, // слетѣста съ стола злата // искати половчѣска (въ полѣ?) града, // ѣспити шоломомъ Сюурлия. // Уже соколѣма крила // сълѣмили половчѣскы стрѣли...*

Розглянуті вище заміни були **синонімічними**, однак можливі й інші лексичні заміни, наприклад: *чрѣпахуть ми синес вино, съ трудомъ* [**пахоцями* за посередництва **трудо*мъ «отрутою»?] *смѣшено*.

Відновлення втрачених лексем. Усна та писемна деформація тексту могла призводити до втрати лексем, які у сприятливих випадках піддаються відновленню, наприклад:

они же сами [**пояху*] // *княземъ славу рокотаху*;
скачють, акы стѣрих влѣци в полѣ [**чистѣ*], // *ишучи себе чти* [**чѣсти* – тільки розкриття графічного скорочення];
Дремлетъ въ полѣ [**чистѣ*] // *Ольгово хороброе гнѣздо*;
трещать копія харалужныя // [**далече*] *въ полѣ незнаемѣ* [**чюжѣ*];

*Бориса же Вячеславлича // слава на судъ приведе – *Бориса
же Вячьславлича // на судъ веде вяця слава;
Се ли с[ъ]твористе [*дьньсь] // моєй с[ъ]ребреней стѣдинъ?;
Уже бо выскочисте // изъ дѣдней славъ [*чьсти];
Того стараго Владимира [*грозьна] // не лъзѣ бѣ призвѣздити...
Възлелѣй, господине, // мою ладу къ мнѣ [*дьньсь].*

Привертає увагу фраза, уміщена після розгадки сну Святослава боярами: *А мы уже дружина жадни веселія*. Вона не має змістового зв'язку з попередньою розгадкою бояр, не тотожних дружині, а далі йде “золоте слово” Святослава. Ця репліка розділяє текст поеми навпіл і може виступати коментарем сценариста (**сценарною ремаркою – поділом театральних дій**), вказівкою на перерву у виконанні, “антракт”. Наша реконструкція: **А мы, велия дружина, // жадыни веселія, віна*. Це явна паралель із реплікою Володимира Великого при виборі віри – *Руси есть веселие пити, не можемъ безъ того быти*, наша реконструкція: **Руси єсть весельє пити, // не можемъ безъ того быти*.

Фонетика

Близькість ц і ч. Пропагована російськими мовознавцями думка про змішування цих звуків у “Слові” (*наниче* замість *нанице*, як *вѣчи*, *лучи* замість *вѣци*, *луци*) як “північну” (псковсько-новгородську) рису пам’ятки суперечить фактам. У “Повісті временних літ” “викликає подив поплутання ч і ц (*старечь, ѿтрочи, единовластечъ, палчем і под.*)” (Русанівський 2001, с. 33). Пор. в Іпатіївському (південному!) літописі *мѣслацъное, мѣслацъное* (907 р.), *единовластечъ* (1036 р., Лаврент. *самовластечъ*), *Игорево селче* (1146), *ци* (1150), *ци всѣ си суть совокупили* (1185), *ци вси поѣдутъ* (1185). У Галицько-Волинському літописі *въ Немечкихъ странахъ* (1231), *птичамъ* (1249).

Змішування цих шиплячих важливе, зокрема для реконструкції читання такого місця:

**на стѣнѣ (вежѣ) слово рѣкѣчи:
Свѣтъло и тресвѣтъло **Сльньче!**
Всьемъ тепъло и красъно сѣще.*

*Чему, господине, пѹция
горячюю свою лѹчю
на Ингоря воѡ лучьши?
Въ безводѣ"нѣ въ пѹстыни
спрягою имѣ луку съпраже,
тугою имѣ тулы сътаже?*

Церковнослов'янське *щ* /шт/. Прийняття у "Слові" церковнослов'янської та болгарської вимови *щ* як *шт* дає точніші суголосся, зокрема до імені Яня Вишатича. Найважливіше, що така вимова пояснює заміну *Вышатиць* на *въщици* через здогадну проміжну форму **въшитичь*, пор. серб. *вештица*, хорв., босн., чорногор. *vještica*.

М'які шиплячі. Першодрук і Катерининська копія "Слова" зберегли написання м'яких шиплячих, причому одне джерело – водних місцях, інше – в інших. М'які шиплячі послідовно реконструйовують уже М. Максимович і О. Потебня.

Вимова *ятя*. Хорватія, Боснія та Герцеговина, Чорногорія, значно більш гірські та лісисті за Сербію, репрезентують *ієкавські* говірки з праслов'янською вимовою *ятя* як дифтонга /іє/ – так само праслов'янська вимова *ятя* в лісистому Поліссі та в гірській і лісистій Словаччині.

Дифтонгічну вимову *іє* засвідчують приклади вживання, зокрема в Архангельському євангелії 1092 р., *іє* замість "ятя", у чому вбачають близькість їх вимови [Жовтобрюх, Русанівський, & Скляренко, 1979, с. 233–247, приклади, літ.]. Вишукане суголосся *ѣ* [іє] – *іє* [іє] маємо й у "Слові":

**Чернѣгова стольна града
и отънѣго стóла злѣта.*

У північноукраїнських говірках колишній "ять" вимовляють як дифтонг *іє* під наголосом і як *е* в ненаголошених складах [Шевельов, 2002, с. 43]. Однак, на думку Л. Махновця, "неправомочними є рекомендації читати *ѣ* дифтонгом на манір чернігівських говірок *іє*, тим більше, що читання *ѣ* як *і* задокументоване

в самому «Слові», де маємо «дивицею» й «дѣвицею» <... >» [Махновець, 1989, с. 223]. Дифтоногічне звучання «ятя» potwierджує т. зв. «новий ять», яким ув українських текстах передавали питоме *e* на шляху його переходу в *i* в закритих складах. Засвідченість «нового ятя» в українських текстах з XII ст. (*камѣнь*, *рѣчь* – Добрилове єв., *знамѣньє* – Луцьке єв.) може додатково висвітлити суголосся «Слова».

Вимову *ѣ*, близьку до *и*, засвідчують численні рими «Слова»: *чистѣ* – *гнѣздо*, *Стрибожи* – *стрѣлками*, *сѣвычая* – *сѣчи*, *Каялы* (Сюурлия?) – *повелѣ*, *Сватѣи* – *Софици* – *Кыеву*, *посѣяна* – *полияна*, *Каялѣ* – *покрыли*, *вѣтриде* – *насилъно* – *стрѣлки* – *крильцю*, *розумѣти* – *быти*, *брезѣ* – *кѣндази*.

Вимова редукованих. У деяких випадках отримуємо вірш у тому випадку, коли допускаємо повну вимову редукованих голосних, як-от: *ни мыслѣю с[ѣ]мыслити*, // *ни дую с[ѣ]думати*, // *ни очима сѣглядати*; *Игорь с[ѣ]питѣ*, *Игорь б[ѣ]дитѣ*, // *Игорь мыслѣю поля мѣритѣ*; *Игорь рече: “О Дон[ѣ]че!...”*. Рими «Слова» *Дона* – *сторонѣ*, *вѣ пятькѣ* – *полкы*, *Святѣславѣ* – *злато слово* дозволяють припустити складотворчу вимову *ѣ* принаймні в окремих випадках. Особливо спокусливе римоване прочитання *Святославо* – *злато слово*. Однак спроба прочитання всіх зредукованих «Слова» як голосних повного творення *о*, *е* призводить до повного руйнування ритміки тексту. Сказане стосується й обережнішої спроби О. Партицького повнозвучного читання тільки кінцевих редукованих. Незалежно від стану редукованих у тогочасній розмовній мові, можна припускати **архаїзм поетичної вимови**. Однак вірогідна наявність у тексті різночасових шарів (насамперед цитат із пісень Бояна, який творив на сто років раніше за автора «Слова») змушує допустити можливість **різної вимови редукованих (як і носових) у різних місцях тексту**.

Релікти праслов'янської вимови редукованих. Загально-відомо, що давньоукраїнські зредуквані голосні *ѣ*, *ь* сягають давніших *й*, *ї* (у короткого *й* і короткого). Рефлексами такої

природи цих голосних може бути скорочення (властиве давньоукраїнській мові на противагу церковнослов'янській) *i* до *ь* (знаменіє – знаменьє) й узагалі використання в ролі знака м'якшення колишнього еря *ь* – коли м'якість приголосних віддзеркалює, як свідчить експериментальна фонетика, артикуляцію *i*. Відома й узаємозаміна в новгородських грамотах редукованих із їхніми праслов'янськими прототипами, що засвідчує збереженість такої вимови до часів Київської Русі. Ба більше, “Повість врем'яних літ” під 945 р. засвідчує варіативність *Мьстишинь* – *Мистишинь*. Д. Чижевський [Чижевський, 1956, с. 64] пропонує читати редуковані як подібні до *i* й у в старослов'янській “Абетковій молитві”. Фінно-угорські мови точно передають давньоруські редуковані голосні: естонське *luzikka*, фінське *lusikka* від давньоруського *лъжка*. Костянтин Багрянородний у середині X ст. передає в назвах Дніпрових порогів *ь* через *у*, але *ь* через *е*.

Розглянемо двовірш великому Хрѣсови // вльком путь прерыскаше, відзначивши тут церковнослов'янські форми Хрѣсови та влькомъ. Замінивши останню на давнішу, теж церковнослов'янську, форму влькомъ (а також путь на ходъ), отримуємо римування *великому Хрѣсови // вльком ходъ прерыскаше, де церковнослов'янські фонетичні форми Хрѣсови, вльком, прерыскаше сполучено з **праслов'янською вимовою зредукованих**. Форма “Повісті врем'яних літ” під 980 р. Хорѣса дозволяє реконструювати ідеальний вірш *великому Хорѣсови // влькомъ ходъ прерыскаше або у праслов'янській транскрипції **velikomu Horŭsovi* // *vľikomŭ hodŭ prerŭskaše*. Очевидно, ця формула віддзеркалює церковнослов'янську мову з властивою магічній поезії архаїчною, ще праслов'янською, вимовою зредукованих.

Реконструйовані рими засвідчують вимову *ь*, близьку до *i*, й у багатьох інших місцях: скачють, акы стърыи вльци в полѣ [**чистъ*], // ищучи себе чти [**чьсти*]; Дремлетъ въ полѣ [**чистъ*] // Ольгово хороброє гнѣздо; Се ли с[ъ]твористе [**дньсь*] // моєй с[ъ]ребреней стѣдинѣ?; Уже бо выскочисте // изъ дѣдней славѣ [**чьсти*]; обѣсися синѣ мѣ[ъ]гль... // скочи

влькомъ до Немиги; Възлелѣй, господине, // мою ладу къ мнѣ
[*дньсь]; *Къ^оза бѣжить стѣрымъ влькъмъ... // къ Дону къ Великому.
Інтерпретуємо ці випадки як **поетичні звукові архаїзми**.

Повноголос і неповноголос. Від часів М. Максимовича повноголос узвичаєно вважати головною відмінністю давньо-української мови від західно- та південнослов'янських, а також праслов'янської. Функціонування повноголосу там, де збережений текст дає неповноголос, засвідчує рима: *Поморию и Волозѣ [замість Вѣлзѣ], // Посулию и Сурозю; *и отъ моря, и отъ Дона, // и отъ вѣстѣхъ сторонѣ [замість странѣ].

Повноголосною є пісня про Всеволода (звуки якої гармонізовані з його іменем):

**Яръ туре Вьсеволоде!
Стоиши на борони,
прищеши на ворози
стрѣлами колеными,
гремлеши о шоломы
мечи харалжжными.
Камо, туре, поскочаши
шоломомъ посвѣчивая,
тамо лежатъ постѣчени
головы половъчскы...*

Поряд із тим є підтверджені ритмікою та римою вірша приклади, що натякають на нескладовий характер редукованих голосних там, де вони мали би вокалізуватися до голосних повного творення, і навіть ознаки **складотворчої вимови плавних**:

**Велесъ кличе врѣху древесѣ;
*Чърленъ стагъ, бѣла хоржговъ,
чърлена челка, сърѣбрно стржжѣе –
Свѣтѣславличу, храбру мжжу!
*утрж къназю крѣвавы азвы;
(пре)тржгоста бо бърза комоня.*

Водночас серед наведених прикладів видно, що в сусідніх рядках (!) і навіть у тому самому слові (!!)

редукований ь промовляли то як голосний повного творення (*Чърленъ стагъ,

бѣла хоржговѣ), то як нескладотворчий зредукований (**чьрлена челка, сьребрьно стржжѣю*). Така варіативність свідчить про позиційну зумовленість вимови.

Добре відомо, що приголосні несуть основне змістове навантаження, тоді як голосні виконують більшою мірою вимовну роль. Тому можна говорити про **музичну роль як повної вимови редукованих голосних, так і повноголосних звукосполучень**. Однак спроба послідовного прочитання всього тексту “Слова як повноголосного (зокрема, Ф. Корша) призводить до втрати ритміки та рим – так само, як і послідовна спроба неповноголосного церковнослов’янського прочитання (Р. Абіхт). Це означає, що у “Слові” вибір між повноголосною (ширше – давньоукраїнською) і неповноголосною (ширше – церковнослов’янською) формою зумовлений не мовною особистістю автора, а **поетичною технікою** конкретних місць тексту.

Серед неповноголосних форм припускаємо **гіперкоректні церковнослов’янізми**, як-от **сламь* “шолом” та **сламя* = *шеломя* “пагорб”. Саме названі форми найбільше суголосні сусіднім словам. Так, вислову “Слова” за *шеломенемъ* відповідає вислів “Задонщини” за *Соломономъ*, що слушно інтерпретують як наявність у тексті “Слова”, використаному “Задонщиною”, форми за *соломенемъ*. Однак саме неповноголосний варіант цієї останньої форми дає суголосся рефрену: **О славна земля Руси, // уже за сламенемъ юси*.

Українське рь = ри. “Слово” засвідчує непоодинокі приклади українсько-білоруської вимови *рь* як *ри* (у тогочасній графіці *ры*). Окрім розглянутого вище фрагменту **великому Хорь"сови // вль"комъ" ходъ перерыскаше*, це також: **пѣтицѣ крылы приодѣша, // звѣриѣ (а пѣси?) крь"въ полизаша; *кръ"вавы зори въ"остаѣть...// хотѣть прикрыти дѣва слѣньца... // Быти гръ"му великому*.

Наголос. Історична акцентологія належить до найскладніших галузей мовознавства. Природно, що в поетичному тексті наголос

може виступати ключовим чинником реконструкції суголось, зокрема рим. Варто визнати, що звичне поетичне читання “Слова” обтяжене стереотипними, але **помилковими** наголошуваннями.

Найважливішими для поезики “Слова” є такі “несподівані” акценти, як *Игѡрь*, *полѡвци* та *бѡяре*. Перший можна чітко реконструювати з літописів. Так, повідомлення про загибель Ігоря Старого під 945 р. (наша реконструкція за Новгородським І-м літописом молодшого зводу):

**и не послуша ихъ Игѡрь,
и (исъ)шѣдше изъ гѡрода
Ис Кѡростѣна Древлане,
и оубиша Игѡра
и дружину югѡ
бѣ бо ихъ немного.
и погребенъ бысть Игѡрь
и єсть могила югѡ
оу Коростѣна гѡрода
въ Деревѣхъ и до сегѡ дни.*

Майже через 250 років ув описі походу Ігоря на половців під 1185 р. – той самий наголос (наша реконструкція за Єрмолаївським списком Іпатіївського літопису):

**Въ тотъ же гѡдѣ
Сватѣславичъ Игѡрь,
вънукъ Ольгѡвъ,
поеха з Новагѡрода.*

Наголос другого слова – *полѡвци* – видно з етимології (від *полѡвий*) та з “Енеїди” І. Котляревського:

*Як Муромецъ Ілля гуляє,
як б’є половців, проганяє,
як Переяслів боронив.*

Нарешті, третій наголос – *бѡяре* – очевидний із літопису (Іпатіївський літопис без реконструкції – наш тільки поділ на рядки):

*Се слышавъ царѣ
посла и к Игѡреви
лутыишии бѡяры
моля и глагѡля.*

Наголос *бѡяре* / *бѡяры* зустрічаємо й у билинах.

У “Слові про похід Ігорів” правильне наголошування цього слова дозволяє пов’язати початковим, серединним і кінцевим римуванням рядки сусідніх фрагментів (пісень) – останній рядок попереднього і перший – наступного: *...и несошася къ синему морю. // И ркоша бояре князю...* (збережений фрагмент) – **несошася къ синю морю. // И рькоша кънязю бо́яре...* (наша реконструкція). Топонім *Бо́ярка* на Київщині зберіг давньо-український наголос.

Є й інший випадок, коли уточнення наголосу дозволяє суголоссями пов’язати пісні: *...удалыми сыны Глѣбовы. // Ты буй Рюриче и Давыде!* – (реконструкція) **Глѣбови́чи уда́лыми. // Буй Рюри́че и Да́выде!* Підкреслимо, що зазначені наголоси дозволяють відновити вишукане римування початкових і прикінцевих лексем, чого не дає інше наголошування. Порівняймо пізніше українське *вда́лий*; саме посередництвом форми *уда́лый* можна пояснити заміну епітета відомого князя Мстиславъ Мстиславичъ *Уда́тный* («той, кому таланить») русифікованим *Удало́й*.

Звернімо також увагу на засвідчений реконструйованими римами наголос *ко́мони*: *сѣдлай, брате, свои брѣзьи ко́мони, // а мои ти готови* [**подѣ́ковани*]; **вѣсьде / Иго́рь / на брѣзь / ко́монь, // пряде / съ него / босымъ / влѣ́комъ онъ*.

Рядки *галици стады бѣжати къ Дону великому* можна пов’язати римуванням тільки за умови такого наголошення: **то стадо́мъ бѣжати гали́ци // къ Дону рѣцѣ́ велицѣ́*. Римування рядків *Великъ кънаже Всево́лоде* (такий наголос імені вже в О. Партицького)... *Ты бо можеши Во́логу* можливо лише за зазначеного наголошення.

Загалом потенційні рими “Слова” (як і усного епосу, зафіксованого літописами) – засіб реконструкції наголосів. Наприклад, суголосність усіх голосних *словесы* – *повѣстѣ́й* може вказувати й на такий наголос, що поряд із асонансами утворює риму (найвірогідніше, *словѣ́сы* на основі *словѣ́сний* і кореневий наголос *по-вѣ́ст-ий*). Те саме стосується *на го́ры* – *Иго́реви* – **Ольго́ву, свѣ́т[ъ]ло́е* – *тьмо́ю* – *воя, ко́мони* – *Дону, прило́жити* (кореневий наголос) – *шело́момъ, съ моря* – *Иго́ревы* [**Иго́ря*], *по вся ут́ра* [**съ ут́ра*] *уши* – *закла́даше*

(кореневий наголос), *о́т[ь]ця* (кореневий наголос) – *иноходьцы*, *къ морю* – *Иго́рева*, *въспла́каша* – *ладъ*, *дво́ра* – *храбрая* [**хоробра́*], *паде́ся* [**па́де*] (кореневий наголос) – *градъ*, *высѣ́дѣ* (кореневий наголос) – *сѣ́дла* (кореневий наголос), *сѣ вечера* – *рече́* (кореневий наголос), *Свято́славъ* – *поволоко́ста*, *погру́зиста* – *бу́йство*, *Каялѣ́'* – *покры́лі* (поетичне перенесення наголосу), *Святѣ́[о́]славѣ́[о́]* – *злато́ слово*, *сѣмѣше́но*, *рече́* – *сыно́в[ь]чя*. Тільки у разі відтягування наголосу на прийменники-проклітики відчутна рима *на́ хвалу* – *на́ волю* – *на́ землю*.

Реконструйовані ритміка та рима багаторазово свідчать на користь **кореневого** наголосу: **Дремлетъ въ[о́] полѣ́ чистѣ́ // Ольго́во хоро́бро гнѣ́здо* (рима засвідчує близькість вимови ятя до і); **Се вѣ́търи*, *вънуци Стри́божи*, *// вѣ́жъ сѣ моря стрѣ́лками // на сѣ́млі плѣ́кы Иго́ря*; **Ту Иго́рь кѣ́нязъ высѣ́дѣ // изъ сво́его злата сѣ́дла // а въ сѣ́дло кощѣ́ево* [**невольни́чѣс*]... *// а веселѣ́с поні́че*; **А мы, вели́я дру́жина, // жаде́ни веселія, ві́на; а Влади́мрь с ут́ра уши // въ Черниговѣ́ закла́даше*; **ѣ́ти сво́его о́тця // межѣ́ жгорьскы́ми йноходьцы*; **ста́ра Влади́мира гро́зна // не лѣ́жъ бѣ́ пригво́здити*; **Вы сво́ими кра́молами // наво́дите бо поло́вци* (рима вимагає нетипового наголосу *по́ловцы*, хоча можливе й *во́рогы*); **И Кобя́къ зѣ́л сѣ́ па́де // въ Кие́вѣ сто́льнѣ́ градъ...* Несподіваний кореневий наголос міг мати місце й у таких рядках (із готовим восьмискладником!):

**Ко́ль соко́ль въ мы́техъ бы́вае́,*
высо́ко ль пѣ́'тиць вѣ́збѣ́вае́?
Не дасть гнѣ́зда въ оби́ду.

Зѣ́ло кѣ́наже непосо́біѣ (останній наголос, найменш вірогідний, може наслідувати грецьку традицію наголошення). Тут за незначної фонетичної та граматичної реконструкції отримуємо суголосні рядки (римовано початкові, серединні та кінцеві лексеми). Однак можливий й інший варіант наголошення: *Ко́ль соко́ль въ мы́техъ бы́вае́, // висо́ко ль пѣ́тиць вѣ́збѣ́вае́?*

Інше місце “Слова” **Се кѣ́ста соко́ла брата, // слетѣ́ста сѣ сто́ла злата* (наша реконструкція) разом із приказкою *го́ль как соко́ль* дозволяє відтворити саме такий наголос, а не поетичне перенесення наголосу *полони́ла* – *соко́ла* – *сто́ла*.

Установлення кореневого наголосу *страдаше* дозволяє несподівано ідентифікувати рими з **гораздъну* та **праздъну*.

Наведемо приклади **відтягування наголосу назад у межах складних слів та сталих (формульних) сполучень**: *Дремлетъ въ' полѣ* [**чистѣ*] // *Ольговѣ хоробро гнѣ'здо*; *Тогда великій* [**грознь?*] *Свят[ѣ]славѣ* // *изърони златѣ слово*; *На тоуѣ живѣтъ кладутъ* [**стелютъ*], // *въютъ душу ѡтъ тѣлесе*; *Ты лелѣялъ ѣси на себѣ* // *Святослави носадѣ* [**насады*, явна описка]; *на землю Рускую* [**Русьстию*], // *къ отьню злату столу*. Таке наголошення свідчить про **незначну поетичну вагу звуків після останнього наголошеного складу в кінцевих римах** (як і в усному епосі, зафіксованому літописами: римування *Игорь – югѣ – гѣрода – до сегѣ дъни*).

Підкреслимо, що реконструкція давньоукраїнської поезії, зафіксованої літописами та “Словом”, дозволяє іноді поточнити давнє наголошування. Отже, значення акцентології для відтворення вірша літописів і “Слова”, як і зворотнє значення цих поетичних текстів для акцентології – величезне. Водночас поетичний текст може допускати відхилення наголосу від звичайного – як, наприклад, у латинськомовній поезії, однак при відтворенні фоностилїстики “Слова” реконструкціями “поетичного наголосу” не варто надуживати. Прикладом деформованого потребами ритміки та рими наголосу може бути, наприклад, *Вы бо своими крамолами* // *начясте наводити поганья*, реконструйоване нами у формі **Вѣлими коромолы въси* // *навѣлисте бо половьцы*: тут рима *коромолы въси* – *половьцы* послаблює наголос *полѣвьцы*, бо суголосья побудоване на ненаголошених (донаголошеному і післянаголошеному) складах. Інший можливий приклад *И Двина болѣтомъ течетъ* [**тече*] // *онымъ грознымъ полѣчаномъ* // *подѣ[ѣ] кликомъ поганыхъ* [*полѣвьчѣськымъ*] (у поетичному рядку *тече* перетворено на енклітик!).

Граматика (словотвір, морфологія, синтаксис)

Відновлення граматичних форм. У фрагменті *избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и ужинѣ* заміна граматичної форми *избивая* на **бия* дозволяє отримати римовані рядки: **бия гуси и*

лебеди // завроку, и обѣду. Якщо ж замість *завроку* допустити **заувроку* та здійснити лексичну заміну *лебеди* на **утькы*, отримуємо рядки з вишуканим внутрішнім римуванням: **бия утькы и лебеди // заувроку, и обѣду*.

Рядок *Игореви князю Богъ путь кажетъ* може бути реконструйований у формі **Игорь-князю Богъ путь каже* (доцільне й відновлення **Хорьсь* замість *Богъ* та **ходъ* замість *путь*).

У рядках *изъ храбра тѣла // чресъ злато ожереліє* слід відновити архаїчнішу морфологічну форму *тѣлесе* (а також прибрати невинуватене оглушення *чресъ* перед дзвінким *злато* та відновити давньоукраїнські форми замість старослов'янських): *изъ хоробра тѣлесе // чрезъ золото ожерельє*. Отримуємо й риму з дальшими рядками *Унылы голоси, пониче веселіє*.

У формулі *птиць крилы пріодѣ, а звѣри [*псы] кровь полизаша*, гармонізувавши дієслівні форми, отримуємо: *пѣтици крилы пріодѣшя, // а псы кровь полизашя*.

Коротка форма прикметників. Давно відомо, що у “Слові” коротких (нечленних) форм прикметників непорівнянно більше, ніж у базованій на ньому “Задонщині”. Заміна в тексті “Слова” членних прикметників на нечленні дає значно досконаліші ритмічні форми. Принциповою є **реконструкція по всьому тексту архаїчної короткої форми прикметників і їхнє відмінювання як іменників**. Тому форма з Галицько-Волинського літопису (з уривку, який уважаємо за фрагмент “Слова”) *пиль золотомъ шоломомъ Донъ* – не помилка і не викривлення тексту з метою досягнення максимального суголосся (асонансу на -о), а закономірна архаїчна форма родового відмінка *золотомъ* від *золотъ*.

Рідкісний виняток – коли повна форма прикметника бере участь у вишуканій римі (дифтонг римований із дифтонгом: *тъ* [іе] – *ю* [іе] у складі римованих початків, середин і кінців рядків):

**Чьрнѣгова стольна града
и отьнѣго стѣла злата.*

Отже, коротка форма прикметників – риса архаїчна й питомо українська: у сучасній мові для прикметників жіночого й середнього роду однини та множини це панівна форма.

Послідовна реконструкція в тексті “Слова” тільки коротких форм прикметника запропонована нами.

Поряд із архаїзмами варто звертати увагу й на тогочасні зміни. Так, у перфекті з XI ст. зникає допоміжне дієслово починаючи з 3-ї ос. одн. і мн.: *мърилъ* (Тьмутороканський камінь 1068 р.), *далъ* (Мстиславова грамота 1130 р.), що важливо для “Слова”, де реконструкція ритміки потребує в одних випадках збереження допоміжної форми дієслова *быти*, а в інших його опущення.

Зміна порядку слів. У деяких випадках римований текст можна відновити заміною порядку окремих слів, як-от: *Ту ся брата разлучиста // на брезъ быстрой Каялы* – **Ту ся брата (кънязя?) разълучиста // на брезъ Каялы быстры; Ту Игорь князь высьдѣтъ // изъ съдла злата* – **Ту Игорь кънязь высь’дѣтъ // изъ своего злата съ’дла*.

Доповнення до “Слова” за “Задонищиною”. Пропонуємо найважливіші доповнення до збереженого тексту “Слова”, реконструйовані з тексту “Задонщини”.

**То было не съры волци, // но погании полѡвьци, //*

хотать пройти воюющчи, // възати вью землю Русьскую.

**Пасти трупу (тѣлу) челоувѣчьску // на полѣ на Половѣчьсѣѣ.*

**не стукъ стучить, ни громъ гремять.*

**с коленыхъ стрѣлъ въ^оспоены.*

**у святѣи у Софии // въ^о колоколы вѣчьныхъ.*

**а таково слово рѣкучи: // “О Дѣньпре-Словутичю!...”*

**То не тури побѣжени – // храбри русьци постѣчени.*

**А чи диво ся, дѣти, // стару помолодити, // молоду честь добывати, // удалу плечь попытати.*

**Выгдемъ въ^о чисто поле // и посмотримъ своихъ полковъ.*

**състужиашъ русьскы удальци // с погаными половецы.*

Виправлення “Слова” за “Задонищиною”. Пропонуємо також реконструктивні виправлення окремих місць “Слова” на підставі їхнього порівняння з “Задонщиною”:

**стязи рекутъ: врази идуть (С: глаголютъ; З: ревутъ);*

**почяти намъ тои тѣсни // по былинамъ сей години (С: Не лѣпо ли ны бѣшетъ, братіе; З: Лу<т>чи бо намъ, брат<и>е);*

**свистом поля презградиша, // а русьстихъ х*рабри // щиты черлеными (С: кликомъ; З: свистомъ поля перегороди);*

**смагу носа въ пламень розъ (С: смагу людемъ мычѣчи въ пламень розъ; З: носяще);*

**подъклониша свои плечи // подъ харалжѣны мечи (С: поклониша; З: подъяклониша).*

У “Задонщині” *Хинела* відповідає *Хинова* “Слова”. Заміна у “Слові” *Хинова* на *Хинела* дає невідомі раніше суголосся: а) **Трѣсну земля, мьногы азыци – // Хынела, Литѣва, Ятвази, // Деремела и половьци; б) *подаста Хынелѣ. // На рѣцѣ на Сюурли(ѣ) // обѣлази свѣтъ покрыли, // по Русьсѣи по земли // половьци са прость^ерли.*

Яскравий приклад більшої справності тесту “Слова”, яким користувався автор “Задонщини”, порівняно з відомим нині текстом “Слова” є логічне переміщення фрагменту “Слова”, запропоноване Омеляном Партицьким. Ідеться про слова на початку тексту від *Тогда Игорь възрѣ до испити шелоомъ Дону*, переставлені на місце після слів *ищучи себе чти, а князю славѣ*. Таке переміщення, як установили даліші дослідження, дозволило розв’язати багато питань: тепер у тексті залишився один опис затемнення Сонця, а не два на відстані один від одного; опис затемнення в тексті отримав саме те місце, яке відповідає описанню у літописі історичним подіям – під час походу, а не перед ним (похід розпочався 23 квітня, затемнення трапилося 1 травня); краї тексту після вилучення цього фрагменту сполучилися (*храбрыя плѣкы – сиа плѣкы*); саме таку версію наслідую “Задонщина”.

Поетика

Рими. Багато місць “Слова” містять рими, видимі «неозброеним оком» (без реконструкції), як-от *словесы – повѣстий, Ярославу – Мьстиславу* (тут і далі відновлюємо етимологічні єри), *приломити – приложити, ведетъ – пасетъ, потопѣташа – помѣчаша, хорюговъ – стружїє, влькомъ* (архаїчніше *влькомъ*) –

великому, солнца – мльніи, тутньетъ – мутьно, давный – Ярослав та багато інших. Очевидно, **прозовий текст не може містити такої кількості суголось**. У окремих випадках наявні цілі ланцюжки римованих слів, наприклад: *по вся утра уши – закладаше – Вячеславлича – слава*,

У багатьох інших випадках рими можуть легко відновлюватися синонімічними замінами:

*посвъчивая – поганыи (*посвъчени);*

*харалужныя – незнаемъ (*чужемъ);*

*велить послушати (*чути) земли незнаемъ (*чужей);*

*звонить (*гремить) – зорями;*

*сьребра – потрепати (*сьбрати)* (тут *потрепати* проблематичне [пор.: Гординський, 2004, с. 36]; у билині *собрал злата, серебра*);

*сь засапожники (*сь ножами) – побъждають (*побъжсають);*

*братие (*дѣти) – помолодити;*

*путь – ворота (*ходъ);*

*Игѡрю – свѣтъ (*бѡрю);*

*полочаномъ – поганыхъ (*половьчьскимъ);*

*крамолами – поганыи (*половьцы);*

*кладуть (*стелють) – отъ тѣла (*отъ тѣлеси);*

*на Дунаи (*за Дунаємъ) – незнаемъ;*

*Русьскую (*Русьстию) – злату́ столу;*

*къ тростию – на воду (*къ устию).*

Зважаючи на літописне (Іпатіївський список під 1185 р. саме в описі походу Ігоря на половців) *стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюурлия*, реконструємо

**Комони рѣжъть за Сюурлиемъ* (замість за Сулою),

звони звонатъ въ Киевѣ.

Пор. інше місце з назвою тієї самої річки:

**Съ того же Сюурлия*

Святополкъ полелѣя (замість *Каялы*: ототожнення Каяли і Сюурлія припускали не раз).

Наявне й **римування всередині рядка** (“внутрішня рима”). Сусідні фрагменти *Земля тутньетъ, рѣкы мутно текутъ і стязи глаголютъ: половци идуть* шляхом незначної граматичної

реконструкції та однієї лексичної заміни можуть бути перетворені на рядки з вишуканою внутрішньою римою: **Земля тутъне, рѣкы мутьны і *стязи рекутъ: врази идуть.*

Нерідко **рими пов'язують пісні** – останній рядок попередньої з першим рядком наступної: *чресь поля на горы. // Пѣти было пѣснь Игѣреви, // того вѣнуку [*Ольгѣву]; по бѣль [дѣвѣ] отъ двора. // Тѣи бо дѣва храбрая [хоробра]; бѣего Святѣ[о]славлича[я]! // Уже бо Сула не течетъ [*тече].* Рядки а любо испити шелоомъ Дону. // О Бояне, соловію стараго времени! піддаються такій реконструкції: **а пити Дону шолоомъ. // О пѣти, гждѣче, соловью!*

Більш вишуканим за звичайне кінцеве римування є поєднання кінцевої рими з початковою:

**Вѣ коромолахъ кѣнажихъ вѣци
Скоротишясь вѣ чоловіцѣхъ.*

В окремих випадках початкове й кінцеве римування ускладнене елементами внутрішньої рими:

**но уже, кѣнаже Игѣрю,
удрѣже солонѣцю зѣрю.*

Іноді початкове і кінцеве римування поєднане з нетиповою для “Слова” (“частою”, призначеною для швидшого виконання) ритмікою:

**На рѣцѣ' на Каялѣ'
облацѣ свѣтъ покрѣлі –
по Русьцѣ'(и) по землі
половѣцѣ ся простѣрлі,
акы влѣцѣ вѣ (чистѣ) полі.*

На основі рядків першодруку “Слова” 1800 р. (*Сѣ заранѣ вѣ пѣтѣ потопѣаша поганѣя плѣкы половецкѣя, и рассушѣсь стрѣлами по полю, помчѣаша краснѣя дѣвкы половецкѣя*) пропонуємо реконструкцію, що містить **початкове, серединне та кінцеве римування**:

*Рано вѣ пѣтѣ потопѣаша
вражѣи плѣкы половецкѣя,
расушѣсь стрѣлѣкы помчѣаша
краснѣя дѣвкы половецкѣя.*

Інші можливі приклади трьох рим на рядок:

**Только даѣтьлѡве текѣтъмъ пѣжтъ
къ Донови тихому кажжтъ,
солѡвьѣ весело поѣжтъ,
солѡньця свѣтъ повѣдають.*

Спокусливим та перспективним видається відтворення в різних місцях (піснях) «Слова» **монориму**, наприклад:

*тои же звонъ слыша давнь
великыи князь Ярославъ,
а Владимиръ сынъ Всеслажъ
съ вечера и съ утрѣ уши
въ Чьрниговъ заклѣдаше.
Бориса же Вачьславлича,
хоробра князя и млѣда,
на боронъ привлече слава,
на коньну зелену трѣву
за лзѣву Ольгову постѣла.*

Поетичні формули. Тут формулами називаємо сталі вислови, об'єднані як змістом, так і звуковими явищами (наприклад, несуголосній формулі *вълкомъ рыскати* могла передувати суголосна формула **рысию рыскати*). Такі формули відомі і у фольклорі, і в писемних текстах Київської Русі (літописах, воїнських повістях тощо). Розглянемо приклад: *растѣкашется // мыслию по древу, // стѣрымъ вълкомъ по земли, // шизымъ орломъ подѡ облакы.*

Численними дослідниками давно відзначено вірогідність опису тут трійки тварин, що репрезентують верх (небо), низ (землю) і медіатор між ними (дерево), – цим мотивують заміну *мыслию* на *мысію* «білкою» (або, менш вірогідно, *мышію*). Така заміна-реконструкція підтверджена образами давньоскандинавської міфології, де на світовому дереві білка бігає між верхівкою, де сидить орел, і корінням, де ховається змій. Троїстість тваринних образів уповноважує відтворити і троїстість формульного опису трьох середовищ – із суголоссям: *по древу*

[*по деревеси], по земли [*въ тъмнѣ лѣсъ], подѣ облакы [*подѣ небеса]. Реконструйовуємо поетичну формулу:

**тъче мысляю по деревесе,
сѣрымъ вѣлкомъ въ тъмнѣ лѣсъ,
сизымъ орьломъ подѣ небеса.*

Цю саму формулу, але ще більшою мірою зруйновану, зустрічаємо в тексті далі: *скача, славїю, по мыслену древу, // летая умомъ подѣ облакы*. Очевидно, тут умомъ (оумомъ) – палеографічна похибка від *орьломъ.

Є й третє місце “Слова”, де можна припускати сліди такої формули: *птичь убуди, свистъ звѣринъ въ ста[и] зби, дивъ кличетъ врѣху древа*. Реконструємо тричастинну формулу, суголосну наступним рядкам:

**кличь пѣтичь убуди въ небесе,
свистъ звѣри въ стаи зби въ лѣсъ,
Велесъ кличе врѣху деревесе,
Вели чюти земли чюже,
Поморию и Волозѣ...*

Нарешті, четверте місце з можливими слідами тієї самої формули: *Игорь къ Дону вои ведетъ! Уже бо бѣды его пасетъ птиць подобїю; вѣлци грозу вѣсрожатъ по яругамъ; орли клектомъ на кости звѣри зовутъ; лисици брешутъ на чрѣленя щиты*. Реконструкція перших двох рядків не становить труднощів:

*Къ Дону Игорьъ полкы веде,
Горе ѣго потьскы насе,*

Потенційні формули дальшого тексту: *вѣлци воютъ, грозу вѣсрожатъ, орли (кречѣти) клекчутъ – лиси (пѣси) брешутъ, звѣри зовутъ (кличутъ)*, тоді як на *кости* та на *чрѣленя щиты* залишаються поза формулами. *Подобїю* виправляють не тільки на *по дубїю*, а й на *подѣ оболокы* (*акы пѣтиць подѣ облаци?) – останнє могло замінити *подѣ небеса* (въ небесе). Тоді *по яругам* – відповідник *въ лѣсъ* (*вѣлци воймъ грѣзу вѣсрожатъ въ лѣсъ?? *кречѣти клектмъ на костъ звѣри зьвуть?? *пѣси на чрѣлены щиты брешутъ?). Паралель в українському фольклорі: *На Купалу огонь крешутъ – нехай відьми на пенъ брешутъ*.

І саме після цієї формули слід розташувати цитату зі “Слова”, відсутню у відомому тексті, але збережену “Задонщиною”:

*То ти было не стъри вльци,
но поганихъ половци –
Хотять пройти воююще,
възяти вьсю землю Руськую!*

Боянова “приспівка” *Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду* явно зіпсована, про що свідчить лексичний повтор. Можна запропонувати принаймні два напрями реконструкції: а) спираючись на протиставлення *хытръ* «кмітливий» – *простъ* “дурний” або *храбръ*, **Ни хытру, ни просту (храбру), ни птицю горазду*, однак маємо недосконалу риму; б) спираючись на давньоукраїнський образ *гудьць гораздъ (гораздънь)*, повторений у “Задонщині”, і біблійний образ *пътиць праздъныхъ*, **ни пътицю праздъну, ни гудьцю гораздъну* (співвіднесення птаха і співця-гудця, досконала рима – вірогідніша версія). Утім, фольклор за визначенням є **варіативним**.

Повторюване за *рани Игоревы, буюго Святславлича* виглядає як спотворена формула – припускаємо **за азвы Игѡревы, къназя Ольгѡвичя*.

Комплексне застосування прийомів реконструкції. Звернімося до двовірша *Въврѣжесе на бръзь комонь, // и скочи съ него бусымъ влькомъ*. Ясно, що тут описка *въврѣжесе* «упав досередини» замість *въ³врѣжесе* “виліз на”. Здійснивши синонімічні заміни *въ³врѣжесе* та *скочи* на *вьсяде* (відоме “Слову”, причому у складі саме цієї формули: *а вьсядемъ, братіє, на свои бръзья комони* на початку тексту) та *пряде*, додавши ім’я *Игорь*, відновивши давньоукраїнську вимову *бръзь* замість церковнослов’янської *бръзь*, виправивши *бусымъ* на *босымъ* (що пропонувано багатьма коментаторами), прибравши зайве *и* на початку другого рядка та додавши (відновивши) *онъ* наприкінці цього рядка, отримуємо неперевершений у світовій поезії зразок **панториму (голориму)**, де всі слова одного рядка римовані з усіма словами іншого:

**вьсяде / Игѡрь / на бръзь / кѡмонь,
пряде / съ него / босымъ / влькомъ онъ.*

Застосування комплексу розглянутих прийомів реконструкції дозволяє відновити й інші рядки з подібним рівнем звукової організації:

- А. *Уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ –*
**Въ съ дѣнь бо вы выскочисте*
изъ дѣдней славы, чѣсти;
- Б. *Коли Игорьъ соколомъ полетѣ, тогда Влурѣ вѣлкомъ потече –*
**Когда Игорьъ полетѣ кречѣтъмъ,*
тѣгда Влурѣ вѣлкомъ потече;
- В. *Рече Гзакъ къ Кончакови: “Аще его опутаєвъ...” –*
**Рече Кѣза къ Кончакови:*
“Аче ‘го опутаєвъ...”;
- Г. *Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ –*
**Аще и Велеша дѣша*
Вѣ друзѣ тѣлесе суця.
- Д. *Копіа поють! На Дунаи Ярославнынь гласѣ ся слышитѣ,*
зегзицею незнаєма рано кычетѣ –
**Дѣ“вы нѣ“ють за Дунаємъ –*
спѣ“въ“ Ярославны ся чюю:
Пѣ“тицею голосоє незнаємъ
въ Путивли рано кую.

Високу звукову організацію має такий реконструйований фрагмент:

Но топрѣво, кѣнаже Ингѣрю,
утрѣнѣ въ“ слѣньци свѣ“тѣ зѣря,
дѣрево зѣломъ листвиѣ сѣрони
трава кѣ земли сѣ приклони:
врази по Рѣ“си й по Сули вѣся
гради-въ“си подѣлшия.

Панторимову організацію мають і деякі рядки наприкінці тексту:

**Сѣпѣрва / нѣвѣше / старымъ / кѣназемъ,*
топрѣва / нѣти / младымъ / почѣнемъ.

Дискусія і висновки. Отже, лінгвістично-поетична реконструкція віршованого прототексту “Слова” базується на допущенні:

- лексичних замінів (здебільшого синонімічних);
- лексем (зі складу ритмічних та римованих формул);

- ситуативної (ритмічно зумовленої) складової вимови редукованих;
 - ритмічно зумовленої епізодичної складової вимови плавних (але без зарахування таких складів до кількості складів у рядку!);
 - вимови ятя як дифтонга /ie/, але з більшою близькістю до /i/;
 - вимови в окремих архаїчних формулах редукованих за праслов'янською традицією (ъ /ǫ/, ь /i/);
 - стилістичного варіювання повноголосних і неповноголосних форм залежно від потреб ритміки та рими;
 - уживання архаїчних наголосів;
 - уживання прикметників у тексті лише в архаїчній короткій формі;
 - можливості доповнень та виправлень тексту на основі “Задонщини”, що сперлася на справнішу версію “Слова”;
 - панування в тексті восьмискладового вірша (здебільшого чотиристопного хоря);
 - наявності в тексті різних типів рим та інших суголось.
- До **перспектив** дослідження належить вивчення питань про можливість збереження в мові “Слова” (можливо, у складі лише окремих архаїчних формул) а) носових голосних, б) протиставлення голосних (окрім ерів) за довготою / короткістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гординський, С. Я. (2004). *На переломі епох*. Світ.
- Грушевський, М. С. (1993). *Історія української літератури* (Т. 2). Либідь.
- Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., & Скляренко, В. Г. (1979). *Історія української мови: Фонетика*. Наукова думка.
- Махновець, Л. Є. (1989). *Про автора “Слова о полку Ігоревім”*. Видавництво при Київському державному університеті.
- Росовецький, С. К. (2021). “Слово о полку Ігоревім” у взаємозв’язках із фольклором. ФОП Саломатін Сергій Миколайович.
- Чижевський, Д. І. (1956). *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. УВАН у США.
- Шевельов, Ю. В. (2002). *Історична фонологія української мови*. (Пер. з англ. Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка). Акта.

REFERENCES

- Chyzhevskiy, D. I. (1956). *History of Ukrainian literature*. UVAN u SShA [in Ukrainian].
- Hordynskiy, S. Ya. (2004). *On the edge of epochs*. Svit [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1993). *History of Ukrainian literature* (Vol. 2). Lybid [in Ukrainian].
- Makhnovets, L. Ye. (1989). *On the author of "The Tale of Ihor's Campaign"*. Vyd-vo pry Kyivskomu derzhavnomu universyteti [in Ukrainian].
- Rosovetskiy, S. K. (2021). *"The Tale of Ihor's Campaign" in the interrelations with folklore*. FOP Salomatin Serhii Mykolaiovych [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. V. (2002). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Akta [in Ukrainian].
- Zhovtobriukh, M. A., Rusanivskiy, V. M., & Skliarenko, V. H. (1979). *History of Ukrainian language. Phonetics*. Naukova dumka [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 29.05.25

Прорецензовано / Revised: 23.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Yurii MOSENKIS, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-9957-0585

e-mail: yu.mosenkis@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

**INITIAL PRONUNCIATION
OF "THE TALE OF IHOR'S CAMPAIGN":
METHODS OF RECONSTRUCTION**

Background. If "The Tale of Ihor's Campaign" is an incorrect text, deformed by its re-singing (during its oral performance) and re-writing (including intentional corrections, in particular exclusion of pre-Christian concepts and motifs), then the text could be restored as more archaic (and more organized!) "proto-text" by removing later layers.

Methods. The author (based on earlier particular methods, e. g. of Olexander Potebnia) uses his own complex "linguistic-poetic" reconstruction. It is a combination of the linguistic reconstruction of the XII-century Old Rus'-Ukrainian language and the renewal (basing on the consonances) of lexemes, phonetic and grammatic forms, set expressions ("poetic formulas").

Results. *The previous attempts of the “Tale”’s linguistic reconstructions (from Mykhailo Maksymovych and Olexander Potebnia) are newly examined. As it was clarified, the consisted reconstruction of exclusively Old Rus’-Ukrainian “full-vowelized” forms (-oro-, -olo-, -ere-), as well as the pronunciation of “ъ” and “ь” as syllabic sounds in all cases (as some linguists proposed) totally destroyed the rhythm of this poetic text. It caused the hypothesis the rhythmic-stylistic variability of the aforementioned forms. Some examples of reconstructed “non-vocalic” pronunciations of some combinations with liquid consonants (like one-syllabic брзы).*

Some accents, different from the contemporary Ukrainian ones (but confirmed by ancient texts and “Tale”’s consonances), are also reconstructed (Игѡръ, полѡвци, бѡяре). Rhythm and theoretical opinions caused the reconstruction of root-accents, different from the contemporary Ukrainian ones. The reconstructed “poetic formulas”, based on consonances, appear variable, as it is typical in folklore (въ древеce – въ лѣсъ – подъ небеса; въ небесе – въ лѣсъ – въ древеce).

Conclusions. *The poetic base of the reconstruction is epic octosyllable, well-known in Ukrainian folklore (e. g., the “Song about Dovbush”) and other folklore traditions (Indo-European, Finno-Ugric, Georgian etc.), West European epic in different languages, contemporary to the “Tale”. The reconstruction of the “Tale”’s proto-text considers lexical substitutions and omissions (which could be corrected using consonances with neighbor words), syllabic sounding of ъ and ь in some stylistically caused cases, Proto-Slavic pronunciation of ъ and ь in some archaic poetic formulas, consisted usage of only short forms of adjectives.*

Keywords: *Old Ukrainian (Old Rus’, Kyivan Rus’) language, Old Church Slavonic language, “The Tale of Ihor’s Campaign”, poetic formulas.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; у рішенні про публікацію результатів.